

JERZY CZAJKOWSKI

Muzeum Budownictwa Ludowego
Sanok

Z HISTORII MUZEALNICTWA SKANSENOWSKIEGO W EUROPIE

Przyjmuje się powszechnie, że w roku 1891 narodził się nowy rodzaj muzeum, tj. muzeum na wolnym powietrzu¹. Wtedy to, 11 października Artur Hazelius udostępnił szerokiej publiczności pierwsze obiekty przeniesione z odległych prowincji Dalarna i Blekinge na wyspę Djurgården w Sztokholmie. Stosownie do tej daty rok 1991 był rokiem jubileuszowym w stolicy Szwecji. W samym Skansenie we wrześniu tegoż roku miała miejsce Konferencja Związku Europejskich Muzeów na Wolnym Powietrzu, w czasie której uwypuklono historyczne znaczenie zdarzenia sprzed stu laty. Zwróćmy uwagę, że do narodzenia się idei i wprowadzenia jej w czyn doszło w okresie ożywionych działań kulturalnych w całej Europie. Przed i po otwarciu Skansenu organizuje się liczne etnograficzne wystawy lokalne, regionalne i międzynarodowe², powstają nowe muzea etnograficzne i stowarzyszenia, jak np. towarzystwa ludoznawcze w Austrii czy w Polsce. Musimy jednak pamiętać, że zakupu pierwszego obiektu Hazelius dokonał już w 1885 roku. A zatem, znacznie wcześniej i pod wpływem określonych faktów, bliskich Arturowi Hazeliusowi, mogła powstać w jego umyśle idea organizacji muzeum pod otwartym niebem. Zwróciła na to uwagę również autorka obszernego opracowania, Tonte Hegard³. Wiadomo, że już w 1844 roku założono w Norwegii Towarzystwo Ochrony Zabytków, którego zainteresowania zwróciły się przede wszystkim w kierunku zabytków wiejskich. W latach 50. norweski etnolog, Eiler Sund, zajął się architekturą ludową i w 1861 roku opublikował pięć opracowań poświęconych temu tematowi. W 1855 roku norweski handlowiec, Thomas Johannessen Heftye, wznosił dom w Sarabråten, który był kopią

¹ Por.: B. Bengtsson, *Ursprung und Idee des europäischen Freilichtmuseums*, „Berichte aus dem Schleswig-Holsteinischen Freilichtmuseum” 1967, z. 3-4, s. 6; J. Czajkowski, *Muzea na wolnym powietrzu w Europie*, Rzeszów—Sanok 1984, s. 14.

² A. Zippelius, *Zur frühen Geschichte der Freilichtmuseen in der Schweiz und Österreich*, „Freudenkreis Blätter” 25, 1988, s. 9 i n.; C. Ahrens, *Archäologische Rekonstruktionen*, „By og Bygd”, Norsk Folkemuseums årbok 1987-88, Oslo 1988, s. 21-22.

³ T. Hegard, *Romantikk og fortidsvern. Historien om de første friluftsmuseene i Norge*, Universitetsforlaget AS 1984.

zagrody z Österdalen. Stopniowo dostawiał nowo budowane magazyny i lofty, które były oparte na wzorach z Telemarku. Wokół swoich zabudowań pozwolił utrzymać wiejskie budynki, aby w ten sposób zachować środowisko. Jego dwie farmy wzniesione w Frognersteren w latach 60. XIX wieku były od początku powszechnie dostępne. A miał co ludziom pokazywać, był bowiem zapalonym zbieraczem antyków. Dodajmy też, że nieobce mu były kwestie związane z renowacją i przeniesieniem kościoła z Gol, który – jak wiadomo – znalazł się ostatecznie w kolekcji króla Oskara II.

Bez wątpienia istotne znaczenie dla uformowania idei muzeum na wolnym powietrzu miała wypowiedź dyrektora muzeum etnograficznego przy uniwersytecie w Kristianii (Oslo), profesora Yngwara Nielsena. W jednym z listów pisał on w 1879 roku, że z naukowego punktu widzenia byłoby słuszne zebrać w Kristianii stare domy z różnych dzielnic kraju. W rok później myśl ta ukazała się drukiem na łamach „Morgenbladet”⁴.

Warto zwrócić uwagę na pewną zbieżność dat, bowiem duńscy badacze uważają, że główną przyczyną inspiracji Bernharda Olsena była wystawa etnograficzna w 1879 roku w Kopenhadze, ale on sam podkreślał ważność Powszechnej Wystawy Londyńskiej w 1851 roku, która – jak twierdził – stanowiła istotne źródło dla narodzin samej idei muzeum na wolnym powietrzu.

Niewątpliwie należy liczyć się z wzajemnymi wpływami różnych koncepcji wystawienniczych na europejskich muzeologów omawianego okresu, bowiem każda poważniejsza wystawa była dużym wydarzeniem kulturalnym. Tak było z wystawą w Paryżu w 1867 i 1878 roku, w Wiedniu w 1873 roku, czy wspomnianą wystawą w Kopenhadze. Metoda eksponowania wnętrz mieszkalnych zastosowana przez Hazeliusa w 1874 roku w Muzeum Nordycznym była już wcześniej stosowana na innych wystawach. Wspominam o tym, bowiem w metodzie tej znajdują się pewne elementy ekspozycji praktykowane w muzeach na wolnym powietrzu. Brak tu jednak elementu ochrony samych obiektów architektury, z czym zetknął się Hazelius w 1890 roku na półwyspie Bygdøy (Oslo), gdzie zgromadzono kolekcję budynków króla Oskara II⁵.

Wszystko to świadczy, że miejsce, czas i okoliczności narodzenia się idei muzeów pod otwartym niebem nie są ani jednoznaczne, ani proste. Wydaje się, że w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku zarówno w Norwegii, jak i w Szwecji, a po 1880 roku również w innych krajach wytworzyła się specyficzna atmosfera, której efektem było powstanie omawianej idei. Istnienie idei niczego jeszcze nie rozwiązywało. Dopiero jej realizacja, nadanie zamierzonej formy wraz z programem działania, było niezbędne dla naukowej i społecznej akceptacji nowego rodzaju muzealnictwa. Tym, który wprowadził ideę

⁴ *Ibid.*, s. 239.

⁵ Por.: *ibid.*, s. 210, il. 97 i 98.

w czyn był na pewno Artur Hazelius. Inni byli w zasadzie jego naśladowcami lub rozwijali głównie myśli Hazeliusa. Z biegiem czasu na pewno wiele się zmieniło. Między innymi powstały „muzea na wolnym powietrzu” chroniące zabytki techniki naziemnej i podziemnej, których nie przewidział twórca idei, ale priorytety pozostały te same.

Cały, już przeszło sto lat trwający okres rozwoju muzealnictwa skansenowskiego w Europie, poczynając od oficjalnego otwarcia w 1891 roku „Skansenu” w Sztokholmie, można podzielić na kilka podokresów. Pomijając lokalne uwarunkowania, wyróżnia się trzy główne. Pierwszy, od otwarcia „Skansenu” do 1918 roku, a więc do końca I wojny światowej. Drugi, od 1919 roku do 1958 roku i trzeci trwający do dziś.

Co kryje się za takim podziałem? Jest niewątpliwe, że otwarcie „Skansenu” odbiło się szerokim echem w większości krajów Europy. Uwidoczniło się to w publikacjach z tego okresu oraz podejmowanych działaniach na różnych wystawach gospodarczych (np. Łotwa 1896, Węgry 1896, Polska 1894, 1906, Rumunia 1905, Serbia koniec XIX wieku i in.). Początkowo jednak, głównie w dwóch krajach, idea skansenowska uzyskała dość powszechną akceptację. Była to Norwegia, w której do końca 1918 roku powstało 50 muzealnych placówek nowego typu oraz Szwecja, gdzie założono co najmniej 31 takich muzeów. Posiadają one udokumentowaną datę założenia lub otwarcia. W Szwecji do najważniejszych z tego okresu należy zaliczyć muzeum w Lund (1891), Leksand (1899), Eskilstuna (1903), Jönköping (1901), Bunge (1906), Gagnef (1906), Östersund, Gränna, Hörnosand i Alvdalen (1912), Mora (1914) i inne. Zakładano je z inicjatywy osób prywatnych, stowarzyszeń regionalnych czy urzędów administracyjnych niektórych miejscowości. Intencją twórców muzeów było przede wszystkim zebranie budynków jak najstarszych. Tak postępował Anders Zorn w Mora, Otilia Adelberg w Gagnef, czy też Theodor Erlandson w Bunge na Gotlandii. Budynki z XVIII wieku są w tych i innych muzeach dość pospolite, ale zdarzają się też obiekty średniowieczne lub o cechach z tego okresu (np. w Bunge, w Örebro). Ich uratowanie od zniszczenia ma ponadnarodowe znaczenie.

Powstawanie pierwszych muzeów na wolnym powietrzu w Norwegii splotło się z procesem przekształcania kraju pod względem politycznym, gospodarczym i społecznym, a szczególnie narastaniem poczucia świadomości narodowej⁶. Stąd zamiana królewskiej kolekcji budynków na półwyspie Bygdøy (Oslo) — z inicjatywy Hansa Jacoba Aall’a — na muzeum publiczne (1894) może być uznana za norweską odpowiedź na otwarcie muzeum w Sztokholmie. Trzeba pamiętać, że Hazelius już wcześniej przejawiał tendencje panskandynawskie (Muzeum Nordyczne, 1872) i swobodnie penetrował

⁶ F. Valen, *Die Sandvigschen Sammlungen auf Maihaugen — Norwegen*, „Cibinium” 1969-1973, s. 282.

terenów norweskich⁷. Muzeum w Oslo szybko zostało poszerzone i w 1902 roku otwarto je dla publiczności. Wkrótce (1904) otwarto drugie największe muzeum na wolnym powietrzu w Norwegii, w Lillehammer. Stało się to za przyczyną lekarza, Andersa Sandviga, który od 1894 roku zaczął gromadzić budynki, najpierw dla siebie, a później już jako dyrektor dla muzeum pod zarządem miejskim.

Wspomniana wyżej liczba 50 muzeów (tych, których znane są nam daty założenia) z początkowego okresu szerzenia się idei jest imponująca. Tylko dla przykładu wymienimy niektóre: w Kristiansund 1894, w Sandefjord 1896, w Nesbyen 1899, w Fagernes 1901, w Hamar 1902. Większość muzeów powstała w południowej części kraju, ale niektóre z nich powoływano do życia bardzo daleko na północy (Mosjøen, prowincja Nordland, 1909 rok).

Dużo muzeów norweskich tworzono z obiektów *in situ*, chroniąc w ten sposób zabytki architektury w ich własnym środowisku. Szereg obiektów *in situ* ma charakter skansenowski, ale związane są one z postaciami słynnych Norwęgów, którzy w nich rodzili się lub mieszkali. Muzea te mają więc też charakter biograficzny.

Spośród czterech duńskich muzeów na wolnym powietrzu, które powstały w tym pierwszym okresie, do najważniejszych — i to w skali europejskiej — należą muzea: w Lyngby pod Kopenhagą oraz w Arhus. Historia tego pierwszego sięga roku 1897, kiedy to Bernhard Olsen przeniósł dwa domy do parku przy zamku w Rosenberg. W 1901 roku translokowano je ponownie na obecne miejsce do Lyngby. Warto zwrócić uwagę, że pierwsze budynki przenoszono między innymi z terenów południowej Szwecji, które do 1658 roku należały do królestwa Danii oraz ze Szlezewiku utraconego przez Danię w 1864 roku po przegranej wojnie prusko-duńskiej⁸.

Drugim muzeum było „Den Gamle By” (Stare miasto), którego powstanie wiąże się z osobą Petera Holm’a i dużą wystawą przemysłową, jaka miała miejsce w 1909 roku. Oficjalnie muzeum powstało w 1914 roku i prezentuje kulturę duńskiego mieszczaństwa. Muzeum to jest dużym osiągnięciem naukowym i organizacyjnym muzealnictwa duńskiego i stanowi powód jego dumy, tak jak muzeum „Seurasaari” (1909) jest chlubą Finów, zwłaszcza, że Finowie w tym czasie nie mieli własnego państwa. Poprzez organizację wspomnianego muzeum, którego twórcą był Axel Olai Keikel, znany badacz fińskiej kultury ludowej, Finowie pokazali, że istnieją jako naród i mają własną kulturę⁹. W tym czasie na terenie Finlandii były jeszcze 4 inne placówki, w tym w szwedzkiej strefie językowej. W momencie powstawania (Turku, Kuopio) były one bardziej szwedzkie niż fińskie.

⁷ J. Czajkowski, *At outline of skansen museology in Europe*, w: *Open-air museums in Poland*, Poznań 1981, s. 14.

⁸ P. Michelsen, *Frilandsmuseet. The Danish Museum Village at Sorgenfri*, Copenhagen 1973.

⁹ J. Czajkowski, *Muzea...*, *op. cit.*, s. 160.

Podobne znaczenie jak „Seurasaari” dla Finów miało muzeum we Wdzydzach (1906) na polskim Pomorzu. Założył je Izydor Gulgowski, nauczyciel, który w ten sposób chciał udowodnić, że Kaszubi jako polska grupa etniczna istnieją, pomimo od wielu lat trwającej akcji germanizacyjnej. Łączyło się to z szeroką działalnością naukową i społeczno-polityczną Gulgowskiego oraz jego żony Teodory z domu Fethke¹⁰.

Jedno muzeum na wolnym powietrzu powstało w pierwszym okresie również w Holandii, w Arnheim. Jest zastanawiające, dlaczego założono je dość późno, bo dopiero w 1912 roku, skoro sama idea organizacji ekspozycji wnętrz znana była znacznie wcześniej. Holendrzy już w 1875 roku na światowej wystawie w Paryżu eksponowali wnętrze chłopskiej izby z Hindelopen, zaś w 1883 na gospodarczej wystawie w Amsterdamie pokazali około 20 domów z Indonezji, które po dwóch latach przenieśli do Leidy, gdzie przetrwały aż do 1903 roku.

Również kajzerowskim Niemcom nieobce były w końcu XIX wieku idee nowego rodzaju muzealnictwa, czego dowodem jest przeniesienie w 1899 roku z Ostenfeld do Husum (Fryzja) dolnosaskiego domu halowego z pierwszej połowy XVII wieku. Podobnie jak we Wdzydzach w Polsce, tę pierwszą akcję skansenowską przeprowadził miejscowy nauczyciel i regionalista Magnus Voß. Niedługo po nim z projektem stworzenia centralnego skansenu w okolicy Berlina wystąpił Otto Laufer¹¹. Do realizacji jednak nie doszło.

W 1907 roku powstają w Niemczech trzy placówki, z tego dwie w prowincji Szlezwik-Holsztyn (Meldorf, Keitum) oraz jedna w Dolnej Saksonii (Wilsede). Były to niewielkie muzea, ważne jednak było przede wszystkim rozpowszechnienie się idei ochrony lokalnej kultury ludowej przez organizację muzeów w obiektach przenoszonych (Meldorf, Wilsede), lub zachowanych *in situ* jak w starofryzyjskim domu w Keitum na wyspie Sylt.

W Dolnej Saksonii powstało na początku XX wieku jeszcze kilka innych muzeów, które zaliczamy do grupy muzeów na wolnym powietrzu. W miejskim parku w Speckenbüttel zorganizowano w 1909 roku muzeum, do którego przeniesiono 8 różnych obiektów oraz zrekonstruowano na podstawie wykopalisk archeologicznych wczesnośredniowieczny dom halowy. W 1910 roku otwarto muzeum w Bad Zwischenahn nad jeziorem o tej samej nazwie. W następnych dwóch latach powstają dwa kolejne muzea. W Diesdorf, na zachód od Kassel, z inicjatywy dr. Schulza zorganizowano (1911) placówkę, w której obecnie jest 8 obiektów. Natomiast w Rudolstadt w Turyngii inicjatorem muzeum był fabrykant Adolf Richter. Założono je w 1912 a otwarto w 1914 roku. Na obszarze pół hektara znajdują się 3 budynki, w tym domy z 1667 i 1700 roku.

¹⁰ Por.: R. Ostrowska, I. Trojanowska, *Bedecker Kaszubski*, Gdańsk 1978, s. 140 i n.

¹¹ U. Steinmann, *Zur Errichtung eines zentralen Freilichtmuseums in Berlin*, „Ethnographica” III-IV, Brno 1961-1963, s. 553-559.

Owocny był również rok 1913, w którym odnotowano powstanie dwóch dalszych dolnosaksońskich placówek: w Bergen i w Scheessel oraz na fryzyjskiej wyspie Stade.

Wspomnieć należy również muzeum w Bielefeld w Północnej Westfalii – Nadrenii (1917). Wprawdzie jest to niewielka placówka (4 obiekty), ale przeniesiony tam dolnoniemiecki dom halowy z około 1550 roku należy do najstarszych tego rodzaju zachowanych obiektów¹². Nie trzeba dodawać jak ważne dla celów badawczych ma zachowanie obiektu sprzed wojny trzydziestoletniej.

Wszystkie powyższe placówki spełniają istotną rolę w rozwoju i funkcjonowaniu patriotyzmu lokalnego, ale żadna z nich nie uzyskała tego znaczenia muzealnego, które już później przypisano muzeum na wolnym powietrzu w Königsberg w Prusach Wschodnich. Decyzję o jego budowie podjęto w 1909 roku, a w 1913 roku otwarto dla publiczności¹³. Jednym ze zwolenników i organizatorem muzeum był konserwator dla Prus Wschodnich, Richard Dethlefsen, któremu znany był Skansen w Sztokholmie. Już przed drugą wojną światową muzeum to określano jako „National-Denkmal”¹⁴, a „Ostpreußenblatt” z 9 maja 1964 roku, pisząc o muzeum w Olsztynku, zaopatrzył artykuł tytułem: „Das ostpreußische Heimatmuseum – Es war das erste deutsche Freiluftmuseum”. Sądzę, że należy właściwie określić tę placówkę, którą w latach 1938-1943 przeniesiono do Olsztynka. Już A. Zippelius odniósł się krytycznie do faktu, że zamiast oryginalnych obiektów ustawiono w nim kopie. Jest on również ostrożny w nazwaniu tej placówki, pisze bowiem o niej jako o: „Das erste größere Freilichtmuseum in dem Gebiet des früheren Deutschen Reiches...”, a budynki określa jako „...aus verschiedenen Landschaften Ostpreußens und Litauens”¹⁵. E. Riemann, który bardzo pozytywnie pisze o powojennej rozbudowie muzeum przez Polaków ma lekką pretensję do Zippeliusa za takie ujęcie problemu¹⁶. Rzeczywistość jest prosta. W Königsberg muzeum zostało zainicjowane i zorganizowane przez Niemców. Żaden jednak z budynków reprezentujących kulturę ludową nie nosił wyraźnych cech niemieckich czy pruskich. W niektórych jedynie występują fragmenty konstrukcji fachwerkowej, którą – jak wiadomo – spotyka się też na północy Polski. I nikt nie kwestionuje, że jest ona efektem wpływów kulturowych niemieckich. Budynki, o których mowa, były budowane według reguł technicznych uznawanych przez ludność litewską, warmińską i mazurską.

¹² Por. A. Zippelius, *Freilichtmuseen in Deutschland*, HB Verlag, Hamburg 1982; *Museen und Sammlungen in Schleswig-Holstein*, wyd. 6, Wachholtz Verlag, Neumünster 1986; K. V. Riedel, *Museen und Sammlungen. Südliche Nordseeland im Nordwesten*, wyd. 4, Oldenburg.

¹³ R. Dethlefsen, *Führer durch das Ostpreußische Heimatmuseum*. Königsberg 1913.

¹⁴ „Bremer Nachrichten” z 15.11.1938, nr 315.

¹⁵ A. Zippelius, *Handbuch der europäischen Freilichtmuseen*, Rheinland Verlag, Köln 1974, s. 61.

¹⁶ E. Riemann, *Das Freilichtmuseum in Hohenstein/Olsztyn*, „Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde” t. 18, 1975, N. G. Elwert Verlag, Marburg, s. 10.

W dotychczasowych uwagach omówiono konkretne realizacje skansenowskie w siedmiu krajach. Powstały w nich 104 mniejsze, lub większe muzea. W niektórych krajach (np. Austria, Szwajcaria, Węgry, Czechosłowacja, Estonia) z różnych przyczyn nie doszło do powstania muzeów na wolnym powietrzu, ale pomysłów nie brakowało¹⁷. Często były one efektem wystaw gospodarczych i etnograficznych.

Pierwsza wojna światowa zmieniła wygląd polityczny Europy. Na pewno w czasie jej trwania w większości krajów nie było możliwości tworzenia nowych muzeów na wolnym powietrzu.

W okresie międzywojennego dwudziestolecia powstało w Europie co najmniej 227 muzeów na wolnym powietrzu. Zdecydowanie dominowała Szwecja ze swoimi 135 nowymi muzeami. Wśród nich można wyróżnić dużą obecnie placówkę w Södertälje (1927), Norrboda (1927) czy Uppsali (1931), a z mniejszych muzea w Lulea (1921) czy w Jukkasjärvi koło Kiruny (oba położone są za kołem polarnym). Szczególna uwaga należy się dwóm innym muzeom. Jednym z nich jest muzeum górnicze w Ludvika (Dalarna), którego utworzenia podjęło się w 1920 roku stowarzyszenie miłośników regionu¹⁸. Szwedzi udowodnili, zresztą nie po raz pierwszy, że ochronę zabytków techniki przemysłowej można prowadzić podobnymi metodami do stosowanych w etnograficznych skansenach.

Drugie muzeum o specjalnych walorach to zagroda Östarp, którą Georg Karlin z Lund wykupił w 1924 roku i chciał prowadzić na niej gospodarkę metodami tradycyjnymi.

Wyjątkową aktywność w zakresie tworzenia muzeów na wolnym powietrzu w okresie międzywojennym wykazało również społeczeństwo norweskie. Z tego okresu znamy daty powstania 60 placówek, a może ich być znacznie więcej. Jest charakterystyczne, że nowe placówki powoływano do życia we wszystkich prowincjach zarówno południowych, jak i tych położonych na dalekiej północy, na przykład w Nordland i w Finnmark. Do większych muzeów posiadających po około 30 obiektów należy zaliczyć placówki w Kongsberg w prowincji Buskerud (1924) i w Åsestrande w prowincji Möre-Romsdal (1931). Interesujące jest również muzeum w Røros w prowincji Sør-Trøndelag, w którym prezentowane jest życie tamtejszych górników, góralskich farmerów i Lapończyków.

¹⁷ Por.: J. Czajkowski, *Die Skansenmuseen in den slawischen Ländern*, „Ethnologia Slavica” t. 17, 1985, s. 97-117; tenże, *Muzea...*, *op. cit.*, s. 21-26; A. Zippelius, *Zur frühen Geschichte der Freilichtmuseen in der Schweiz und Österreich*, „Freudenkreis Blätter” 25, 1988, s. 9-26; I. Balassa, *Die Geschichte der ungarischen Freilichtmuseen*, w: *Tagungsbericht Ungarn. Report of the Conference Hungary 1982*, Szentendre 1984, s. 65 i n.; H. Johnova, *Próby zorganizowania w Czechosłowacji muzeum typu skansenowskiego*, „Etnografia Polska” t. 6, 1962, s. 408.

¹⁸ R. Andersson, *Freilichtmuseen in Dalarna (Schweden)*, „Acta Scansenologica” t. 4, 1986, s. 92-94.

Nie wiemy dokładnie ile muzeów powstało w rzeczywistości w Finlandii w latach 1919-1939. Był to niewątpliwie dobry okres dla muzealnictwa fińskiego, które w 1923 roku zyskało swoje przedstawicielstwo w postaci Związku Muzeów Fińskich. Wśród 12 placówek, których daty powstania są znane, znajduje się słynne Muzeum Rzemiosła w Turku powołane do życia w 1937 roku w zachowanym *in situ* zespole budynków z 1770-1820 roku. W zespole tym znajdują się wyłącznie małe, robotniczo-rzemieślnicze domki, a w nich około 30 różnych warsztatów. Pozostałe muzea mają charakter lokalny i z reguły są niewielkie.

Spośród innych krajów, w których powstawały i rozwijały się muzea skansenowskie w okresie międzywojennym (Dania, Niemcy, Islandia, Wielka Brytania, Jugosławia, Łotwa, Polska, Rumunia, Rosja, Czechosłowacja i Węgry), wyróżnić należy tylko niektóre. Do powstania dużych muzeów dochodzi na Łotwie (Ryga 1924) i w Rumunii (Bukareszt 1936). Powstaje plan dużego centralnego muzeum na wolnym powietrzu w Czechosłowacji (1929), ale realizuje się tylko muzeum w Rożnowie na Morawach według koncepcji sprzed I wojny Bohumira Jaronka.

Bardzo interesująca pod względem koncepcyjnym jest placówka w Cregneash na wyspie Man w Wielkiej Brytanii (1938). Jej *novum* polega na tym, że za muzeum uznano część osiedla z ośmioma obiektami wraz z łąkami i polami o powierzchni 100 ha¹⁹. Tę cechę znajdziemy w znacznie później powstałym muzeum w Auchindrain w Szkocji.

W 1934 roku w Niemczech wystąpiono z projektem stworzenia muzeum na wolnym powietrzu w Berlinie celem uczczenia 45-letniej rocznicy urodzin Adolfa Hitlera. Na całe szczęście skończyło się tylko na kiepskim projekcie, który przewidywał, że każda prowincja Rzeszy ofiaruje i sprowadzi jedną zagrodę wiejską typową dla regionu²⁰. Wśród kilku małych placówek tego okresu na uwagę zasługuje „Museumsdorf” w Cloppenburg założone przez H. Ottenjanna w 1934 roku i po dwóch latach otwarte. Jest to muzeum wsi dolnosaksońskiej prezentujące różne formy domów dolnoniemieckich typu halowego oraz domów fryzyjskich typu „Gulf”²¹.

Wybuch II wojny światowej spowodował w większości krajów zastój w rozwoju muzeów skansenowskich. Jedynie w Szwecji, która pozostała neutralna, a w małym stopniu też w Norwegii i Finlandii, widać kontynuację przedwojennej aktywności muzealnej. Korzystniejsze warunki aniżeli gdzie indziej miały muzea w Arnheim w Holandii i Odense w Danii, a także duńskie centralne muzeum na wolnym powietrzu w Lyngby pod Kopenhagą, które

¹⁹ A Guide to the Manx Open-Air Folk Museum Cregneash, Douglas 1977.

²⁰ S. M. Sawicka, Skansen — Szwecja w miniaturze, „Arkady”, Warszawa 1939, nr 1, s. 40.

²¹ H. Keiser, E. Ottenjann, Museumsdorf Cloppenburg. Niedersächsisches Freilichtmuseum, wyd. 8, 1988.

rozwijały się w tym czasie. Muzeum w Lyngby stało się ośrodkiem kultuwowania tradycji i patriotyzmu²².

W pierwszych latach po wojnie kraje europejskie musiały odbudować swe wsie i miasta z ruin, rozwijać gospodarkę, a mimo to w wielu z nich poświęcono sporo uwagi ochronie zabytków, w tym też organizowaniu skansenów. Świadczą o tym: w Danii otwarcie 22.06.1946 roku muzeum w Odense, w Wielkiej Brytanii rozpoczęcie w tym samym roku organizacji muzeum St. Fagans (Walia), które po dwóch latach otwarto dla zwiedzających. W Finlandii w 1947 i 1950 założone zostają lokalne skanseny w Pyhäjoki i w Hanho, w Rumunii od 1948 przystąpiono do energicznej rozbudowy „Muzeum Satului” w Bukareszcie, a w Jugosławii w 1949 roku wydane zostało specjalne zarządzenie Ministerstwa Nauki i Kultury mające na celu rozwój parków etnograficznych na wzór Skansenu w Sztokholmie.

Od 29.06. do 3.07.1948 roku w École du Louvre w Paryżu odbyła się Pierwsza Konferencja Międzynarodowej Rady Muzealnej, na której powołano do życia ICOM (International Council of Museum). W czasie tego posiedzenia wygłoszono również referat na temat muzeów na wolnym powietrzu.

Oficjalnie zajęte po raz pierwszy stanowisko w kwestii muzeów na wolnym powietrzu zawdzięczamy Walnemu Zgromadzeniu Międzynarodowej Rady Muzeów w Genewie 9.07.1956. Nie sprecyzowano tam jeszcze definicji, ale uznano dotychczasową działalność istniejących muzeów na wolnym powietrzu i podjęto uchwałę o konieczności zorganizowania sesji naukowej w celu ich rozpropagowania. Dokładnie w rok później, na konferencji w Kopenhadze, Sorgenfri, Aarhus i Sztokholmie spotkało się 24 przedstawicieli z 13 państw (głównie zachodnioeuropejskich), którzy m.in. wyrazili swoje poglądy na kwestię przenoszenia zabytków architektury do muzeów. W opracowanej „Deklaracji” zdefiniowano pojęcie muzeum na wolnym powietrzu oraz określono jego cele²³.

Publikacja „Deklaracji” w różnych państwach, w tym też w „ICOM News” (t. 11, nr 1) w Paryżu w 1958 roku oznaczająca podanie do publicznej wiadomości zasad organizowania i budowy muzeów na wolnym powietrzu, zamyka pewien okres w rozwoju muzealnictwa skansenowskiego. W jego końcowej fazie powstało bardzo dużo muzeów, najwięcej w Szwecji, Norwegii i Finlandii. Ważniejszym jednak było, że szereg muzeów na wolnym powietrzu założono w tych krajach, w których dotychczas ich nie było (Austria, Belgia, Bułgaria i in.). W tym czasie powstało szereg placówek ważnych ze względu na wytyczenie nowych kierunków pracy, metod konserwatorskich, rozwoju naukowych kryteriów badań itp. Nie od rzeczy będzie posłużyć się kilkoma przykładami.

²² Na ten temat patrz: J. Czajkowski, *Muzea...*, *op. cit.*, s. 33-34, 152-153, 157.

²³ Treść „Deklaracji” podaje m.in. A. Zippelius, w: *Handbuch...*, *op. cit.*, s. 30-39. Krytyczny stosunek do „Deklaracji” zawarł w swym opracowaniu: J. Czajkowski, *Muzea...*, *op. cit.*, s. 67-72.

Na rok 1949 przypada założenie muzeum „Gamla Linköping” w południowej Szwecji. Jest ono dowodem wielkiej troski władz miasta Linköping o własne zabytki architektury z XVII-XIX wieku. Konieczność modernizacji miasta wymagała usunięcia wielu zabytków. W związku z tym na obrzeżu miasta wydzielono plac o powierzchni 4 ha i stworzono tu stare miasto z jego dawną nawierzchnią ulic, ogrodami, fontannami, pomnikami. Szereg przeniesionych obiektów jest nadal zamieszkałych przez swych właścicieli. Twórcą tego wspaniałego miasta był Lenart Sjöberg²⁴.

W Republice Federalnej Niemiec do przodujących muzeów z tego okresu należy placówka w Kommern (1958). Swoją wysoką pozycję zawdzięcza nie tylko interesującej ekspozycji zabytkowych obiektów zebranych w czterech grupach, ale również licznym pracom teoretycznym, których twórcą był wieloletni dyrektor tego muzeum Adelhart Zippelius²⁵. Jemu należy przypisać rozbudowę Związku Europejskich Muzeów na Wolnym Powietrzu i rozwinięcie współpracy międzynarodowej w Związku²⁶, a tym samym silne oddziaływanie na rozwój muzeów skansenowskich w różnych krajach.

Swego rodzaju analogię do muzeum w Kommern stanowi Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku (1958), które rozwinęło na szeroką skalę prace teoretyczne i konserwatorskie w zakresie muzealnictwa skansenowskiego. Korzystali z nich niejednokrotnie skansenolodzy polscy i niektórych sąsiednich krajów²⁷.

W 1953 roku założono w Bokrijk w Belgii flamandzkie muzeum na wolnym powietrzu. Jego twórcą był dr J. Weyns, który — wraz z prof. dr. A. Kamphausenem z Kilonii — był inicjatorem powołania do życia (1966) „Grupy roboczej europejskich muzeów na wolnym powietrzu”²⁸. Weyns posłużył się materiałami ikonograficznymi z XVI wieku, m.in. obrazami Piotra Breughla, w celu rekonstruowania wyglądu wnętrza z XV i XVI stulecia w prowadzonym przez siebie muzeum na wolnym powietrzu. Trzeba przyznać, że wykonane w ten sposób urządzenia wnętrza doskonale oddają atmosferę ówczesnych domów.

Do grupy ważniejszych muzeów wspomnianego okresu należy też placówkę w Holywood koło Belfastu. Została ona założona przez rząd Północnej Irlandii w 1958 roku. Rekonstruuje się tu różne formy osadnicze: nizinne i górskie, i odpowiednio do tego przenosi się budynki parterowe, piętrowe oraz obiekty przemysłowe.

Tych kilka przykładów nie wyczerpuje długiej listy muzeów na wolnym

²⁴ B. Cnattingius, B. Lundberg, *Gamla Linköping*, Linköping 1976, s. 52.

²⁵ A. Zippelius, *25-lecie Deklaracji ICOM o muzeach na wolnym powietrzu — próba bilansu*, „Acta Scansenologica” 1985, t. 3, s. 9-13.

²⁶ J. Czajkowski, *10 lat Związku Europejskich Muzeów na Wolnym Powietrzu*, *ibid.*, s. 19-39.

²⁷ Por.: *Muzea skansenowskie w Polsce*, Poznań 1979.

²⁸ *Tagungsberichte 1966-1972*, Köln 1973, s. 7.

powietrzu, które powstały do końca 1958 roku. Założono bowiem szereg małych lokalnych placówek w wielu krajach całej Europy, czego przykładem jest Islandia, w której idea organizowania małych muzeów z budynków *in situ* sięga czasów przedwojennych. Jednak pierwsze działania w tym kierunku odnotowujemy dopiero w 1943 roku. Wtedy to właściciel zagrody Busterfell (południowo-wschodnia Islandia), której historyczne istnienie potwierdzone jest w 1532 roku, sprzedał ją państwu z przeznaczeniem na ekspozycję muzealną.

W 1946 roku opieką konserwatorską *in situ* objęto zagrodę Keldur (południowa Islandia). Zwiedzającym udostępniono ją w 1954 roku. W 1947 roku Muzeum Narodowe roztoczyło pieczę nad zagrodą Glaumbaer (*in situ*, północna Islandia), z kolei w 1955 roku podjęto prace konserwatorskie przy zagrodzie Grenjadarstadir (północna Islandia, *in situ*), której zwiedzanie stało się możliwe w 1958 roku. W tej samej części kraju leży też zagroda Laufas, którą zamieniono na muzeum w 1958 roku.

Jedynym większym muzeum skansenowskim jest placówka na wolnym powietrzu w Reykjavíku, której załącznikiem stała się zagroda Arbaer *in situ*. Jej historia sięga 1466 roku (!). Ostatni mieszkaniec opuścił ją w 1948 roku. 16.04.1957 roku założono tu muzeum, które otwarto 22.05.1957 roku. Obok niej ustawiono 23 przeniesione różne budynki.

W następnym już okresie powstały jeszcze dwa muzea: jedno w Reykjaskoli (północno-zachodnia Islandia) w 1967, drugie w Skogar (południowa Islandia) w 1969 roku²⁹.

Przejsie do kolejnego etapu rozwoju muzealnictwa skansenowskiego w Europie odbyło się w sposób niedostrzegalny, a konkretna data jest szczegółem umownym. Pierwsze lata tego etapu zaowocowały licznymi konferencjami w różnych krajach i międzynarodowymi spotkaniami specjalistów różnych dyscyplin nauki. W czasie tych konferencji omawiano problemy muzeów skansenowskich, głoszone różne poglądy na tworzenie muzeów na wolnym powietrzu, nie zawsze zgodne z ideą Artura Hazeliusa i sensownymi zasadami ochrony zabytków. I tak na przykład Generalna Konferencja ICOM w Sztokholmie w 1959 roku między innymi zawęziła kryteria doboru budynków do ich wartości historycznej, a tzw. Karta Wenecka, będąca wynikiem II Międzynarodowego Kongresu Architektury i Techników Zabytków (25 - 31.05.1964, Wenecja) ogranicza translokację obiektów zabytkowych w sposób istotny; natomiast uczestnicy analogicznego spotkania w Płowdiw w Bułgarii (24.09.1975) dość ostrożnie przyznają muzeom na wolnym powietrzu tylko

²⁹ Informacje dotyczące islandzkich muzeów pochodzą z opracowania Stanisława Bartosza, *Islandzkie muzea kultury ludowej* „Acta Scansenologica” t. 6, 1980, s. 244 - 267. Wskazują one, że społeczeństwo Islandii jest zainteresowane ratowaniem zabytków swojej przeszłości. Jest to szczególnie trudne, bowiem tamtejsze budynki zbudowane są z torfu.

pewne prawa w zakresie dokumentacyjno-wychowawczym³⁰. Zwróćmy uwagę, że wszystkie te postanowienia i uchwały podejmowane były w okresie wręcz żywiołowego rozwoju muzeów skansenowskich i to bardzo różnych typów. Świadczą też o tym, że w pewnych kręgach konserwatorów, architektów i historyków sztuki nie w pełni rozumiano sens idei Hazeliusa, że uznawano muzeum na wolnym powietrzu jako miejsce azylu dla rzeczy starych, z którymi nie bardzo wiadomo, co należy zrobić. W kręgach muzealnych w większości krajów przeważało już zdanie o potrzebie celowego projektowania muzeów na wolnym powietrzu i przenoszenia do nich obiektów nie tylko zabytkowych, ale również typowych. Zyskało to akceptację uczestników konferencji ICOMOS w 1977 roku na Węgrzech³¹, bowiem w pełni odpowiadało rzeczywistości. Niezwykle istotne dla utrzymania i powstawania muzeów na wolnym powietrzu oraz teoretycznego rozwoju tego rodzaju muzealnictwa było powołanie do życia w Helsinkach 7 lipca 1972 roku Związku Europejskich Muzeów na Wolnym Powietrzu, który od tej pory, regularnie co dwa lata organizuje spotkania swoich członków w różnych krajach. W 1986 roku spotkanie takie miało miejsce w Polsce, a około stu jego uczestników uzyskało możliwość poznania muzeów na wolnym powietrzu w Radomiu, Nowym Sączu i Sanoku oraz szeregu obiektów drewnianych *in situ* w okolicy Zakopanego. Efektem międzynarodowych spotkań są bezpośrednie wymiany poglądów na określone tematy oraz drukowane sprawozdania z posiedzeń, dostępne dla każdego zainteresowanego problemami muzeów na wolnym powietrzu. Liczba tych muzeów poważnie wzrosła po 1958 roku, w niektórych krajach wielokrotnie. Nie da się więc wszystkich scharakteryzować, tylko wybijające się można wymienić. Do takich należą muzea: w Beamish Hall (1968) i w Ironbridge (1968) w Anglii, w Rumšiškės na Litwie (1966), w Grossgmain (1978), w Maria Saal (1968) i w Stübing (1962) w Austrii. W Polsce do wybitniejszych muzeów z tego okresu należą placówki w Lublinie (1976), Opolu (1961), Ciechanowcu (1971); w Rumunii w Bujoreni (1966), Golești (1966), Baia Mare (1977); w Rosji muzeum w Archangielsku; na Słowacji w Banskej Štiavnicy (1965), Vychylovce (1973), Zubercu (1967); na Ukrainie we Lwowie (1967) i Kijowie (1971); na Węgrzech w Szentendre (1967), Zaleegerszeg (1966), Sombathely (1968). W Szwajcarii istnieje tylko jedno duże muzeum na wolnym powietrzu w Ballenberg założone dopiero w 1968 roku, chociaż sama myśl o nim rzucona została 30 lat wcześniej. W muzeum tym zgromadzono już około 70 obiektów, z których wiele sięga początku XVII wieku, a jeden dom datowany jest nawet na 1568 rok³².

³⁰ Szerzej: J. Czajkowski, *Muzea...*, *op. cit.*, s. 71-75.

³¹ *Falusi műemléki együttesek védelme ICOMOS konferencia Budapest – Szombathely 1977*, junius 23-29, Budapest 1980, s. 3-230.

³² *Führer durch das Schweizerische Freilichtmuseum Ballenberg*, red. D. Meili, współpr. M. Gschwendt, Ch. Schütt, Brienz 1985.

W Niemczech Wschodnich (dawna NRD) rozwój muzealnictwa skansenowskiego nie nabral takiego impetu jak na zachodzie, stąd należy tę część kraju wyodrębnić. Do najwybitniejszych należy tu muzeum na wolnym powietrzu w Schwerin-Mueß, którego zasadnicza wartość polega na tym, że spośród 15 znajdujących się tu obiektów 14 jest na swoim starym miejscu³³. Druga znaczniejsza placówka znajduje się w Seiffen. Założono ją w 1972 roku. Zgromadzono w niej szereg obiektów, przeważnie z XVIII wieku. Jest tu też stacja trafo (rozdzielnia elektryczna) z 1912 roku, która zapewne stanowi jedyny w Europie tego rodzaju obiekt techniczny, który uznany został za zabytek.

Natomiast w zachodnich Niemczech powstały po 1958 roku aż 54 muzea na wolnym powietrzu, z tego 20 w Bawarii i 10 w Nadrenii-Westfalii. Jest to dowodem niewątpliwej troski władz prowincji o zabytki, ale również społecznych dążeń do ratowania wszystkiego, co świadczy o przeszłości³⁴. Jest oczywiste, że — jak wszędzie — w takiej liczbie nowo powstałych placówek są muzea różnej wielkości i znaczenia. Dla przykładu wymienimy największe, i te, które prowadzą poważną pracę naukową i dydaktyczną. Są to: muzeum na wolnym powietrzu w Molfsee koło Kilonii (1960), w Detmold (1966) i w Hagen (1960) w prowincji Północna Nadrenia-Westfalia, w Neu-Anspach (1973) i w Sobernheim (1973) w Hesji oraz bawarskie placówki w Bad Windsheim (1976), Großweil (1972) czy też w Perschen (1961). Nie miejsce tu na ich opisywanie, ale każda z nich — a szczególnie muzeum w Detmold — może służyć za wzór innym muzeom europejskim.

Osobny problem jawi się w Berlinie, w którym odkryto dużą powierzchniowo pozostałość po słowiańskiej osadzie z 1200-1220 roku z bogatymi znaleziskami różnych przedmiotów, narzędzi, zbiorów, dekoracji, a także resztki budynków mieszkalnych i gospodarczych. Na ich podstawie zrekonstruowano wygląd owalnej wsi zabudowanej zagrodami wielobudynkowymi³⁵. Oficjalnie placówkę tę założono w 1975 roku i nazwano „Museumdorf Düppel”. Jest to zatem archeologiczne muzeum na wolnym powietrzu, jedno z wielu w Europie, które można porównać z polskim muzeum w Biskupinie.

Do krajów, o których jeszcze nie wspomniano należy Francja. Do niedawna muzeów na wolnym powietrzu wcale tam nie było, jakkolwiek sama idea tego rodzaju muzealnictwa znana była już w latach 30. Powstały nawet plany zorganizowania takiej placówki, których autorem był Georges Henri Riviére. Do realizacji nigdy jednak nie doszło. Po przeszło 30 latach

³³ R. Wendt, *Freilichtmuseum Schwerin-Muess*, Ludwigslust 1985.

³⁴ Por.: 10 Jahre Museumsarbeit in Bayern. Abteilung Nichtstaatliche Museen 1976-1986, Straubing 1986; *Museumsmagazin. Aus Museen und Sammlungen in Baden-Württemberg*, 2, 1984; 3, 1985, Konrad Theiss Verlag, Stuttgart.

³⁵ A. von Müller, *Museumsdorf Düppel*, Berlin 1981.

Riviére wystąpił z koncepcją organizacji muzeów, które obejmowałyby swym zasięgiem duże tereny i dążyłyby do zachowania pewnego obszaru kulturowego z jego zabytkami³⁶. Pierwsze takie muzeum pod nazwą „Ecomusée d'Quessant” zorganizowano w 1968 roku, a w następnym „Ecomusée des Monts d'Arrée” oraz „Ecomusée de Saint-Degan — Nature et traditions du pays d'Auray”. Dwa pierwsze znajdują się w departamencie Finistère, trzecie zaś w Morbihan. Ta koncepcja została szybko zaakceptowana przez społeczeństwo francuskie, o czym świadczą liczne następne ekomuzea, które powołano do życia na terenie całej Francji w latach 1970-1986. Jedynym muzeum na wolnym powietrzu, w sensie powszechnie znanym, jest „Ecomusée de Haute-Alsace” w Ungersheim, department Haut-Rhin, które założono w 1980 roku, a po czterech latach oddano do zwiedzania³⁷.

Kończąc powyższy szkic, w którym jedynie zasygnalizowano wybrane problemy z rozwoju muzealnictwa skansenowskiego, chcę zwrócić uwagę na konkretne efekty. Łącznie powstało dotychczas około 2100 muzeów na wolnym powietrzu w Europie³⁸. Oczywiście są wśród nich placówki duże liczące 100, 200 i więcej obiektów lub mające w programie budowę tylu budynków; są też lokalne muzea, w których chroni się jeden lub kilka zabytkowych obiektów, jak to jest często w Skandynawii. Przykładem może być prowincja Dalarna na północy Szwecji. Jak pisze Roland Andersson o muzeach na wolnym powietrzu w tej prowincji, jest ich tam ogółem 50. Chroni się w nich około 710 obiektów, z których 560 zostało translokowanych, a 150 znajduje się na swoim pierwotnym miejscu. Tylko w trzech muzeach jest więcej niż 30 budynków, w dziesięciu więcej niż 20, w pozostałych liczby te są różne i mniejsze od wskazanych³⁹.

Trudno jest zebrać podobne dane z całej Europy. Gdyby jednak przyjąć, że przeciętnie w każdym muzeum chroni się tylko 10 obiektów to wówczas we wszystkich razem byłoby ich około 21000. Pomijając wszystkie inne aspekty dotyczące istnienia muzeów na wolnym powietrzu, już ta olbrzymia liczba chronionych obiektów stanowi o użyteczności społecznej i naukowej tych muzeów. Jest to bowiem olbrzymia baza badawcza dla tych, którzy w przyszłości będą się zajmować problemami architektury ludowej czy drewnianej.

³⁶ W. von Hinten, *Zur Konzeption des „Ecomusee” in Frankreich*, „Acta Scansenologica” t. 3, 1985, s. 45-46.

³⁷ *Neuer Platz für alte Häuser*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” z 20.03.1986, nr 67. Przy opisie francuskich muzeów pomocne były różne prospekty i oficjalna lista francuskich ekomuzeów, którą otrzymałem z muzeum w Ungersheim.

³⁸ W opracowaniu, które ukazało się w 1984 roku (*Muzea...*, *op. cit.*, s. 20) podałem nieco mniejszą liczbę muzeów. Różnica spowodowana została przede wszystkim powołaniem do życia nowych muzeów.

³⁹ Por.: R. Andersson, *op. cit.*, s. 74.

Zwróćmy jeszcze uwagę, że idea Hazeliusa tylko w kilku krajach Europy nie znalazła większego uznania, albo też nie wiadomo szerzej o organizowaniu tam dotychczas muzeów na wolnym powietrzu. Są to: Grecja, Albania, Włochy, Portugalia i Hiszpania. W tym ostatnim kraju istnieje wprawdzie od 1929 roku „Pueblo Español” w Barcelonie, ale nie może ono być uznane na muzeum na wolnym powietrzu, bowiem daleko odbiega od kryteriów powszechnie przyjętych przy organizacji omawianych muzeów⁴⁰. Z pozostałych – w Albanii jakby nie doceniano muzeów na wolnym powietrzu, a w innych krajach na plan pierwszy wysuwa się wysokiej klasy zabytki z dawnych epok. Niewykluczone, iż pewne znaczenie ma fakt, że w krajach tych nie ma budownictwa drewnianego, a budownictwo murowane jest trwalsze. Trudniej też przenosić takie budynki. Pozostaje jednak idea ochrony budynków na pierwotnym miejscu, ich konserwacja, wyposażenie wewnątrz i funkcjonowanie ich jako muzeów. Wydaje się, że organizacja tak pomyślanych muzeów jest tylko kwestią czasu w wymienionych krajach, zależnie od społecznego dojrzewania i turystycznego zapotrzebowania.

Jerzy Czajkowski

ON THE HISTORY OF OPEN AIR MUSEUMS IN EUROPE

(Summary)

The first open air museum in Europe was officially opened in 1891 when Arthur Hazelius, a Swedish scientist, opened an architectural exhibition on the island of Djurgården in Stockholm. The exhibits were transferred to the island from various places. Very quickly others followed Hazelius's idea – in Denmark, Germany, Finland, Holland, and, first of all, in Norway. By the end of 1918 over 100 open air museums were opened in these countries. Approximately 230 open air museums were opened in the five countries mentioned above and in Estonia, Great Britain, Yugoslavia, Latvia, Poland, Russia, Czechoslovakia, Hungary in the interwar period. Over 260 open air museums were opened between 1910 and 1958.

The idea of open air museums was substantiated in the world after 1958, when in 1956 and 1957 the International Council on Museums (ICOM) recognized museums of this type and when in 1958 the principles of organizing open air museums were published.

Transl. Z. Nadstoga

⁴⁰ Por.: M. Kurzątkowski, „Pueblo Español” w Barcelonie i kilka uwag o zjawiskach paraskansenowskich, „Acta Scansenologica” t. 2, 1981, s. 161 i n. oraz P. Worytkiewicz, „Pueblo Español” w Barcelonie, *ibid.*, s. 171 i n.